

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA  
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**GULISTON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**



**TA’LIM TRANSFORMATSIYASI SHAROITIDA TILLARNI  
O‘QITISHNING MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI**

**xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami**

**2024-yil 17-may**

**Сборник материалов международной научно-практической  
конференции**

**ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКОВ  
В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ**

**17 мая 2024 года**

**Collection of materials of the international scientific and practical conference**

**PROBLEMS AND PROSPECTS OF LANGUAGE TEACHING IN THE  
CONTEXT OF EDUCATIONAL TRANSFORMATION**

**May 17, 2024**

**Guliston – 2024**

## FONOFRAFIK USLUBIY VOSITALARNING BADIY NUTQDA QO‘LLANISH XUSUSIYATLARI

*To‘ychiyeva Zulayho Hamraqulovna, o‘qituvchi, Guliston davlat universiteti*

*e-mail: [zulayxot775@gmail.com](mailto:zulayxot775@gmail.com)*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada fonetik vositalar adabiy asarni shakllantiruvchi til birliklari va ularni qo‘llashning uzbiy qismi sifatida badiiy uslubning boshqa funksional uslublar orasida o‘ziga xos o‘rni borligini aniq ko‘rsatib tura oladigan lingvoestetik omil ekanligi haqida fikr yuritiladi.

**Kalit so‘zlar:** badiiy-estetik, Fonetik, morfologik, sintaktik, leksik birliklar, intonatsiya, fonostilistika, alliteratsiya, anafora, epifora.

O‘zbek tilshunosligida badiiy adabiyot tilini o‘rganish bilan shugu‘llanishning jiddiy tus olganligi til birliklarining badiiy asar tilida namoyon bo‘lishi shakllarini, ularning badiiy-estetik xususiyatlarini tobora aniqroq tasavvur qilishimizga, shuningdek, ularning badiiy adabiyot tilini shakllantirish imkoniyatlari va badiiy estetik ta‘sirini kengroq doirada tushunishimizga yordam beradi. Garchi ona tilimizdagi barcha birliklar badiiy adabiyotda tasvir vazifasini bajarsa-da ularning fonografik uslubiy vositalar deb nomlanuvchi katta bir guruhining adabiy asardagi lisoniy va badiiy-estetik vazifasini batafsil tahlil qilish hali ko‘plab tadqiqotlarning yaratilishini taqozo qiladi. Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, stilistik belgi-xususiyatlar til birliklarining barchasida ma‘lum darajada mavjuddir. Fonetik, morfologik, sintaktik va leksik birliklar stilistikaning ham predmeti hisoblanadi.

Badiiy adabiyot tilida uslubiy vazifani bajarishga xizmat qiluvchi tilning ifoda tasvir vositalari ham badiiy uslubning boshq funksional uslublar orasidagi mavqeini belgilovchi eng muhim alomatlardan biri sanaladi. [1, 105]

O‘zbek tilshunosligida badiiy til, badiiy nutq stilistikasi, alohida yozuvchining asarlari tili va uslubi muammolarini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar anchayin katta miqdorni tashki etadi va ularning aksariyati ilmiy yechimlarning puxtaligi, asosililigi bilan ajralib turadi.

XX asrning 30-40-yillaridan boshlab, ma‘lum bir igodkorning tili va uslubi masalalari tadqiq etilgan bir qancha izlanishlar yuzaga kela boshladi. XX asrning oxiri va XXI asrning boshi o‘zbek tilshunosligida badiiy asar tili borasida X.Doniyorov, R.Qo‘ng‘urov, B.Yo‘ldoshev, S.Mirzayev, Q.Samadov, I.Qo‘chqortoyev, N.Mahmudov, B.Umurqulov, I.Mirzayev, S.Karimov, M.Yo‘ldoshev kabi olimlarning tadqiqotlarini alohida e‘tirof etish mumkin.

Fonetika va stilistika tushunchalariga to‘xtalar ekanmiz, avvalo, bu terminlarga ta‘rif berib o‘tamiz. Fonetika nutq organlarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati – artikulyatsiyani, tovush o‘zgarishi qonuniyatlarini, uning intonatsiyasi kabi masalalarni tekshiradi. Stilistika esa til birliklarining ekspressivlik belgisi, ularning nutq uslublariga xoslanish darajasini o‘rganadi. X.Doniyorov va S.Mirzayevlar “So‘z san‘ati” deb nomlangan kitoblarida berilgan ta‘rif ayni shu o‘rinda o‘rinlidir: “Tildagi o‘shish-o‘zgarishlarni o‘rganishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘yadigan aspect – lingvistik aspect, yozuvchining umumxalq tiliga bo‘lgan munosabati, til boyliklaridan foydalanishi,

yozuvchi mahorati, stili haqida xulosa chiqaruvchi aspect – silistik 385spect”. [2, 95]

Fonetik stilistika esa tovushlarning bir-biriga bog‘lanishining ekapressiv-stilistik imkoniyatlarini, xullas nutq tovushlarining tilning ta’sirchan vositasi bo‘lib xizmat qila olish usullari va qonuniyatlarini o‘rganadi.

Fonetik stilistika nutqning ta’sirchanligini oshirish vositasi sifatida nutq tovushlarining stilistik imkoniyatlaridan foydalanish usullari bilan qiziqadi. Nutqda tovush va ohangdan foydalanish, ta’sirchanlikni kuchaytirish turlari xilma-xildir. Nutqni emotsional va ifodali qilishda alliteratsiya, assonans va tovush takrorlashning rang-barang ko‘rinishlari muhim rol o‘ynaydi. Narsa va jonivorlarning tovushlariga taqlid qilish hodisasidan ham stilistikada fikrni bo‘rttirib ifodlash va unga ekpressiv tus berish uchun keng foydalaniladi.

Nutqni ta’sirchan qilishning bunday usullarini nasriy va she’riy asarlarda, maqol va matallarda, hatto xalq ertaklari va dostonlarining nasriy yo‘l bilan yozilgan o‘rinlarida ham uchratish mumkin. Unli va undosh tovushlarning fonetik jihatdan uyg‘unlashib, takrorlanib kelishi nutqni ohangli va ta’sirli qiladi, til faktini esda saqlab qolishni osonlashtiradi. Nutqni ohangdor qilishning xilma-xil shakl va usullari o‘z tabiati va mohiyati bilan asosan she’riy nutqqa xosdir. Poetik nutq ohang jihatidan ma’lum tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. Poeziyada nutqni ohang jihatidan ma’lum tartibga soluvchi vositalarni (masalan, ritm, qofiya, radif, bandlarni) keng qo‘llash xarakterlidir. Shuning uchun she’r tuzilishi fonetik stilistikaning maxsus sohasi sifatida alohida ajralib turadi.

Intonatsiya so‘zlashda ohangning o‘zgarishi – tonning baland-past bo‘lib o‘zgarishi – nutq melodikasining o‘zgarishidir. Bunga ritmika – urg‘u va pauzalar haqidagi tushunchalar kiradi. Intonatsiya tushunchasi o‘z ichiga nutqning tempini ham oladi. Nutqda fonetik jihatdan shakllantiradigan, bir butun qiladigan intonatsion vositalar – melodika, urg‘u va pauzalar, asosan, sintaktik funksiyani bajaradi. Yani sintaktik holatlarni ifodalaydi: gapda tugallikni bildirish, gapning ichidagi logic-grammatik bo‘linishlarni, qismlarning o‘zaro munosabatini ko‘rsatish va boshqalar shular lumlasidandir. Shunga ko‘ra fonetikaning intonatsiyaga bag‘ishlangan qismi sintaktik fonetika deb yuritiladi.

Badiiy matnni qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik sususiyatlariga ham alohida e’tiborni qaratish zarur. She’riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she’rda o‘ziga xos jozibador ohang bo‘ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo‘llash natijasida erishiladi. She’riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kani fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho‘zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so‘zlarni noto‘g‘ri talaffuz qilish, tovush tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekpressivlik ta’minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo‘llash bilan bog‘liq qonuniyatlarni yozuvda “aynan” ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishish mumkin. Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o‘ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo‘lish, xafa bo‘lish,

rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatish, olqish, so‘roq, ta‘kid, norizolik, tilak-istak, qo‘llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli va undoshlarni birdan ortiq yozish usuli fonografik vositalardan foydalanadilar. Fonografik vositalar fonostilistikada o‘rganiladi.

Fonostilistika – uslubshunoslikning nutq tovushlarining tilning ta‘sirchan vositasi bo‘lib xizmat qila olish usullari va qonuniyatlarini o‘rganuvchi bo‘limi. [].

Masalan, alliteratsiya – badiiy nutqning ohangdorligini va ta‘sirchanligini ta‘minlashda alliteratsiyaning o‘rni beqiyosdir. She‘riy nutqda misralar, undagi so‘zlar ham bo‘g‘inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo‘llanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq she‘riyatida keng qo‘llanilib kelingan. Alliteratsiya deganda Erkin Vohidovning mashhur “**q**” alliteratsiyali she‘ri ko‘z oldimizga keladi:

Qaro qoshing, qalam qoshing,  
Qiyiq qayrilna qoshing qiz,  
Qilur qatlimga qasd qayrab  
Qilich qotil qaroshing, qiz .  
Qafasda qalb qushin qiynab,  
Qanot qoqmoqqa qo‘ymaysan.  
Qarab qo‘ygil qiyo,  
Qalbimni qizdiring quyoshing qiz.

Yoki, Abdulhamid Cho‘lponning mashhur “Xalq dengizdir” deb boshlanuvchi she‘ri ham alliteratsiyaning go‘zal namunalaridan hisoblanadi:

Xalq dengizdir, xalq to‘qindir, xalq kuchdir,  
Xalq isyondir, xalq olovdir, xalq o‘chdir...

Nasrda bu tarzda jumla tuzish badiiy effect bermasligi mumkin. Shuning uchun nasrda kamdan-kam hollardagina kuzatish mumkin bo‘ladi.

Alliteratsiyadan xalq maqollaridagi intonatsion butunlikni ta‘minlashda ham keng foydalanilganligini kuzatish mumkin:

Suymaganga siykanma, suyganingdan ayrilma.  
Yoki:

Tulkining tushiga tovuq kirar,  
Tovuqning tushiga tariq kirar.

Anafora usulida asosan misralar boshida so‘z yoki so‘z birikmasi takrorlanib keladi. Antik dunyo mutafakkirlari gapning doimo bir so‘z bilan boshlanishi nutqqa joziba kiritadi, uning tantanavorligini va hayotiyiligini ta‘minlaydi deb hisoblaganlar. Shuning uchun anaforaga nutqning bezagi, tashqi belgisi deb emas, balki ma‘noni kuchaytiruvchi vosita deb ham qarash kerak. [5, 124].

Masalan:

Hali kimlarnidir maqtamoq kerak,  
Hali xudochalar yasamoq kerak,  
Hali payg‘ambarlar yasamoq kerak,  
Hali avliyolar yasamoq kerak,

Yoki

Bir qaragam, do‘stu yordan ko‘nglim to‘qday,  
Bir qaragam, atrofimda hech kim yo‘qday.

Bir qaragam suyanchiqday bolalarim,  
Bir qaragam, ular siniq lolalarim.  
Bir qaragam, bu dunyoda baxtim borday,  
Bir qaragam, butkul olam menga torday.  
Bir qaragam, muro dimga yetgandayman,  
Bir qaragam, ko'zim ochiq ketgandayman.  
Bir qaragam, shon-shuhratga yo'g'rilganman,  
Bir qaragam, endigina tug'ilganman [6, 314-b.].

Jumla oxirida tovushlarning, so'zlarning, so'z birikmalarining takrorlanishi epiforadir. She'riy asarlarda so'zlar yoki misralar oxirida ifodalilikni kuchaytirish uchun ayrim unli yoki undosh tovush (ba'zan birikma) takrorlanadi. Bu kabi so'z oxirida unli yoki undosh tovushning takrorlanishiga epifora yoki tovush konsovkasi deyiladi. [7, 57-b.].

Yonboshlab gazeta varaqlaydi chol,  
To'polon chiqibdi zavod, Buzdami.

Kampiri yupatar surgancha xayol:

- O'ylamang, janjal ham faqat bizdami?!

Xulosa qilib aytganda, nutqda fonetik vositalarning uslubiy vazifa bajarish maqsadida qo'llanilishi, umuman, badiiyatdan, qolaversa, shoir yoki yozuvchining ijodiy mahoratidan kelib chiqadigan zarurat mahsulidir. Yani bu vositalarning til birliklarini badiiy-estetik maqsadga xizmat qildirishga bo'ysundirishi, shu yo'lda ayrimlarining badiiy uslubga xoslanishi ularning bu uslubdagi o'rnini yana ham mustahkamlaydi.

### Adabiyotlar

1. Qo'ng'urov R., Karimov S. O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati. Bibliografik ko'rsatkich. – Samarqand, 1984.
2. Karimov S., Jo'rayev T. O'zbek tili uslubiyati va nutq madaniyati. Bibliografik ko'rsatkich. – Samarqand, 2001.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002. – 124 b.
4. Oripov A. Tanlangan asarlar. Ikkinchi jild. – Toshkent, 2001.
5. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarqand, 1994. – 57 b.
6. Qo'ng'urov R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent, 1977.
7. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent: Fan, 1983.

### “XAMSA” NING IBTIDO DOSTONIDAGI HAMD BOBNING BADIYATI

*Safarova Shahlola Amin qizi, doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti*

*e-mail: [c\\_mcloud@mail.ru](mailto:c_mcloud@mail.ru)*

**Annotatsiya:** Maqolada Alisher Navoiy ijodida alohida orin egallaydigan “Xamsa” dostonlaridan “Hayrat ul-abror” tarkibidagi hamd bobi g'oyayaviy-badiiy tahlilga tortilgan. Tahlil davomida misralarda keltirilgan fikrlarning manbalari,